

הצעה לסדר

קווי מתאר ראשוניים לשיטת לימוד

הרב אריאל פיקאר

לימוד הגמרא תופס מקום מרכזי בעולם התורה זה מאות בשנים. במהלך הדורות עוצבו דרכים רבות ושוונות למקצוע זה. גם עולם המחקר האקדמי, החל לפני כמה דורות לעסוק בתלמוד, וגם שם גובשו שיטות ומתודות ללימוד התורה שבעל פה. על אף שמדובר על גוונים רבים, ניתן לאפיין בקווים כלליים את ההבדל המרכזי בין הלימוד בעולם הישיבות הקלאסי לבין המחקר האקדמי. הלימוד הישיבתי מבוסס על לימוד סינכרוני, דהיינו, רואה את כלל המקורות השונים, החל במקרא וכלה בפירושי האחרונים לתלמוד, כחטיבה אחת, בבחינת "אפילו מה שתלמיד ותיק עתיד להורות לפני רבו כבר נאמר למשה בסיני" (ירושלמי, פאה פרק ב', הלכה א [דף יז עמוד א]). כלומר, התורה שבכתב והתורה שבעל פה קיימות בשלמותן עוד מסיני, וכל הדורות ממתן תורה ואילך הנם פרשנים המנסים להבין את התורה, את משמעויותיה ואת השלכותיה על המציאות המשתנה והמתחדשת בכל יום. לפיכך יש לראות את דברי חז"ל כפירוש הבלעדי לתורה, את דברי האמוראים כפירוש הבלעדי למשנה, וכך הלאה. כנגד זאת, הלימוד האקדמי בוחן את המקורות באופן דיאכרוני, ומתייחס לתהליך ארוך של התפתחות ושינוי, שראשיתו ועיקרו בסיני, ובכל דור הוא לובש צורה ופושט צורה, כדברי המדרש: "וכי כל התורה למד משה?... אלא כללים למדהו הקב"ה למשה הוי 'ככלותו לדבר איתו'" (שמות רבה מ"א, ו, דפוס וילנא, ירושלים תשל"ה).

במאמר זה, אני מבקש לנסח קוים ראשוניים לדרך לימודית אחת, הכוללת את שתי השיטות.¹ בדרך זו נוכל להתעשר מן הטוב הקיים הן בשיטת הלימוד האקדמית-

¹ ראה מה שכתב הרא"ה קוק, **אגרות ראי"ה**, א, אגרת תקנב. (אני מודה לר' מנחם כץ על הפנייתו למקור זה.) היחס בין שתי השיטות נידון בהרחבה במאמרו של מנחם כהנא, 'מחקר התלמוד', מתוך: **בחבלי מסורת ותמורה - ספר זיכרון לאריה לנג**, החל מעמוד 116, וכן במאמרו של הרב אברהם וולפיש, 'בית המדרש ועולם המחקר - סקירה', **שנה בשנה**, א, תשנ"ו, החל מעמוד 373; **שנה בשנה**, ב, תשנ"ז, החל מעמוד 428. ראה גם: הרב דניאל שפרבר, 'על הלגיטימיות והצורך בשיטות מדעיות לשם הבנה נכונה של סוגיות בתלמוד', **בד"ד**, גליון 6 (חורף תשנ"ח), החל מעמוד 21.

מחקרית והן בשיטת הלימוד הישיבתית-למדנית.²

בבסיס הלימוד מונח התהליך ההיסטורי של השתלשלות התורה שבעל פה, כמקובל בעולם המחקר. בכל שלב נבחן את המשמעויות הרעיוניות וננתח את הסברות הדתיות והמשפטיות של הדעות, כפי שנהוג במסורת הישיבתית-למדנית. ברצוני להקדים הערה מתודית. בעולם הישיבות נוהגים ללמוד תורה שבעל פה מתוך התלמוד הבבלי; סדר הלימוד לא נקבע על פי נושאים אלא בהתאם לסדר הסוגיות במסכת. לשיטה זו יתרונות וחסרונות ולא כאן המקום לדון בהם. הדרך המוצגת להלן, מתאימה גם ללימוד שבו סדר הלימוד נקבע בהתאם לנושאים בתלמוד הבבלי.

יש לציין כי לא בכל סוגיה ניתן ליישם את כל השלבים אותם אציין ולכן יש לראות בהצעה זו סכימה עקרונית וכללית. חשוב להדגיש: מורה המבקש ללמד בדרך זו לא יוכל להביא לידי ביטוי את כל השלבים בכל סוגיה. עליו להפעיל שיקול דעת פדגוגי, ולדאוג לכך שבמשך תכנית הלימודים יפגשו התלמידים את כל השלבים ויתרגלו את כל המתודות.

מקרא

בבואנו לעסוק בסוגיה תלמודית המתייחסת לנושא מן התורה יש ללמוד את הפסוקים השייכים לעניין. בשלב זה אין לעסוק בפרשנותם של חז"ל לפסוקים אלא במקרא כשלעצמו. כך למשל, כאשר ישנם מקורות שונים במקרא שבהם מוזכר העניין, יש לדון ביחס ביניהם באמצעות השיטות השונות בפרשנות הפשט המסורתית והחדשה.

בשלב זה ראוי להפנות מבט אל העולם התרבותי של תקופת המקרא ולבחון את הנאמר בעניין זה בתרבויות מקבילות, תוך שימת דגש על הדמיון והשוני שביניהם לבין המקרא; כך נוכל גם לעמוד על ייחודה של תורת ישראל בתרבות האנושית.

מדרשי הלכה

בשלב השני נעיין במדרשי הלכה, אשר לימודם מעביר אותנו מעולם המקרא לעולמם של חז"ל. יש להבחין בין מדרשי ההלכה לסוגיהם השונים, ולהשוות בין מדרשי ההלכה המופיעים במכילתות, בספרא ובספרי, לבין אלו המופיעים במשנה, בתוספתא ובתלמודים. בשלב זה ננסה להבין את המעבר מן ההלכה, כפי שהיא

² הביטויים 'מחקר' ו-'למדנות' אינם משקפים בתוכם את ההבדל בין הלימוד הישיבתי לאקדמי; אלו הן מילות קוד לשתי השיטות.

עולה מפשטי המקראות, להלכה החז"לית; כאשר נמצא שינויים ננסה לשער מה גרם להם. כמו כן, נבדוק האם יש לפנינו תהליך עקיב של שינויים לאורך התקופות.³

הספרות התנאית

ממדרשי ההלכה נעבור לספרות התנאית;

בתחילת לימוד מסכת או פרק עלינו ללמוד את כל הנושא במשנה ובתוספתא. צריך לנסות להבין את מבנה המסכת ולהבחין בין קבצי משניות קדומים לבין תוספות מן השלבים השונים של עריכת המשנה עד רבי. עלינו לעמוד על ההגיון של עריכת המסכת כפי שהיא לפנינו, וכך עלינו לעשות גם בלימוד התוספתא. כמו כן, יש לראות את היחס שבין המשנה לתוספתא. בשלב זה צריך לבדוק את נוסח המשנה והתוספתא בכתבי היד השונים.⁴

כעת עומדת לפנינו תורתם של התנאים על רבדיה השונים. עלינו לנסות להבין את דבריהם לעומק; מהי השקפתם המשפטית, ההלכתית והדתית וכיצד היא באה לידי ביטוי בדבריהם? האם יש שוני בין משניות קדומות לתנאים מאוחרים? האם קיים הבדל עקרוני בין המבואר במדרש ההלכה לבין המבואר במשנה ובתוספתא?

התלמוד הירושלמי

בשלב זה אנו עוברים לתלמוד הירושלמי.

עריכת התלמוד הירושלמי קדמה בשנים רבות לזו של התלמוד בבלי, ולפיכך יש לראות בו מקור קדום יותר. זאת ועוד, לירושלמי עדיפות עקרונית בציטוט מקורות תנאיים ובפירושם, מכיוון שהם ארצישראליים, כידוע. בשל כך, אנו דנים תחילה בתורת האמוראים בירושלמי.

דא עקא, קיימים קשיים רבים בהבנת הירושלמי מפאת המילים הקשות והעריכה המצומצמת, אך למרות זאת ניתן, בהסתייגות קלה, לחלץ מתוך הירושלמי עקרונות ופירושים מובנים. במסגרת הלימוד עלינו להבחין בין ציטוט מקורות

³ בשלב זה יש לבדוק גם את הספרות החיצונית העוסקת בתקופת חז"ל ובתקופות קדומות, כגון: הספרים החיצוניים, המגילות הגנוזות וכתבי הכתות, פילון האלכסנדרוני ויוסף בן מתתיהו, שומרונים וקראים (ראה על כך באגרתו של הרב קוק המצוינת בהערה מספר 1).

⁴ בלימוד המשנה רצוי לעיין בעיקר בכתבי יד מן הסוג הארצישראלי ובראשם כתב יד קויפמאן. בלימוד התוספתא מומלץ לעיין בתוספתא מהדורת 'ליברמן', וכן במהדורת 'צוקרמנדל' לסדרים ומסכתות שלא מופיעים אצל ליברמן.

תנאיים ובין פירושים ומימרות אמוראיות, וכן להבחין בין חכמי בבל המצוטטים בירושלמי לבין חכמי ארץ ישראל.⁵

התלמוד הבבלי

בירור הנוסח

עלינו להקדיש זמן לבדיקת הנוסחים השונים של הסוגיה. לשם כך יש צורך בהתמצאות בכתבי היד של התלמוד. הנוסח בדפוס 'זילנא', שבו אנו לומדים באופן מסורתי, אינו הנוסח היחיד של התלמוד וקיימים נוסחים נוספים. ידועה במיוחד ההבחנה בין כתבי יד מן המקורות השונים: הספרדיים, האשכנזיים והתימניים. לכל מסכת, ולעתים אף לכל פרק, מאפיינים שונים בין כתבי היד, ועל כן בעניין זה יש להסתייע במחקרים ובחוקרים העוסקים בתחום זה.⁶

מדוע חשוב לבדוק את הנוסחים השונים של הגמרא?

- 1) לעתים, בעזרת בדיקת כתבי היד ועדי הנוסח, ניתן לראות את גירסת הגמרא כפי שהייתה בפני אחד מן הראשונים, בהשוואה לגירסה אחרת שעמדה בפני ראשונים אחרים. מידע כזה יכול לסייע לנו בהבנת דברי הראשונים.
- 2) ניתוח השכבות השונות של הסוגיה תלוי לעתים בנוסח. כך למשל, יכול נוסח שונה לקבוע אם משפט נאמר על ידי אמורא מסוים או על ידי הסתמא, או האם משפט מבאר הוא חלק מן המימרא המקורית או תוספת מאוחרת, וכדומה.

ניתוח מרכיבי הסוגיה

כאשר אנו ניגשים לסוגיה בתלמוד הבבלי עלינו לזכור שעומדת לפנינו יצירה מורכבת ביותר, אשר על מנת להבינה על בוריה יש לדעת לפרק אותה לגורמיה. הסוגיה מורכבת משלושה חלקים בסיסיים: 1. המקורות התנאיים; 2. מימרות האמוראים; 3. שקלא וטריא, פרשנות ודיון. החלק השלישי הוא בדרך כלל נטול שם, כלומר, אלו אינן אמירות של אמוראים, אלא מה שמכונה 'סתמא דגמרא'. לפי המחקר התלמודי רוב רובו של חלק זה הנו

⁵ רצוי ללמוד ירושלמי מתוך מהדורת 'ונציה' ולא מתוך המהדורות המאוחרות יותר, אשר יש בהן תיקונים והגהות מסוגים שונים, לרוב בהתאם למצוי בבבלי. ישנם קשיים רבים בנוסח הירושלמי ובמידת האפשר כדאי לעיין בכתב יד לייזן, אשר היווה את הבסיס לדפוס 'ונציה'. (במסכת נזיקין ניתן להיעזר בכתב יד אסקוריאל). בשלב זה כדאי להימנע מעיון בפרשני הירושלמי ('פני משה' ו'קרובן העדה') בגלל נטייתם לפרש את הירושלמי בהתאם לבבלי.

מאוחר לרבינא ורב אשי (אשר אליהם נהוג לייחס את חתימת התלמוד הבבלי), והוא שייך כנראה לתקופת הסבוראים, ובחלקו אף לתקופת הגאונים, אשר חלק מדבריהם נכנס לתוך התלמוד עצמו (כפי שכבר העירו הראשונים).⁷ לעתים קרובות קיימים הבדלים ניכרים בין המימרא המקורית לבין הפירוש שנתווסף לה, ועל כן חשוב להבחין בין החלקים השונים.⁸ להבדלים אלו משמעות רבה בהבנת הסוגיה ובהבנת התפתחות התפיסות ההלכתיות בתקופת האמוראים ואחריה.

בשלב זה נעיין בספרות המחקר התלמודי, ננסה להבין את הריאליה בתקופה זו, ונבדוק האם יש בסוגיה זו משמעות להקשר ההיסטורי והתרבותי בבבל ובארץ ישראל.

השלב הלמדני⁹

כעת פרושה לפנינו הסוגיה על מרכיביה השונים. עלינו לנסות להבין את ההשקפה ההלכתית והמשפטית של כל עמדה כפי שהיא; כיצד מסבירים האמוראים את המקורות התנאיים בסוגיה? מהי הסברה של כל אמורא? מדוע פסק כך? כיצד הוא מבין את המונח המשפטי אותו הוא מפרש? האם יש הבדל בין תפיסתו לבין פירוש דבריו בסתמא דגמרא? מהי המגמה של הסתמא? כיצד הבינו חכמים אלו את ההלכה הנידונה?

ספרות הגאונים והראשונים

בשלב זה נעסוק בפרשנותם של החכמים בדורות שלאחר התלמוד. לעתים, מהווים פירושי הגאונים והראשונים את ההסבר האפשרי היחיד לחלקים בסוגיה התלמודית. ברם, שיטת הלימוד המחקרית מלמדת אותנו להבחין בין שכבות שונות בתוך הסוגיה, וכיוון שהגאונים והראשונים לא למדו כך, בדרך כלל, עלינו לשים לב להבדלים בין מה שעולה מן הסוגיה לבין פרשנויות שונות של הראשונים.

⁶ כדי לבדוק את שינויי הנוסח ניתן להעזר ב'דקדוקי סופרים' (לרפאל נתן נטע רבינוביץ) וב'דקדוקי סופרים השלם' (על חלק מסדר נשים, בהוצאת מכון התלמוד הישראלי). קיים תקליטור של מכון ליברמן המכיל את כל כתבי היד של הבבלי.

⁷ ראה למשל: אגרת רב שרירא גאון בנוגע לריש מסכת קידושין; בעל העיטור (מאה שערים, תחילת בבא מציעא); חידושי הרמב"ן (בבא מציעא דף צח., ד"ה 'זהו יודע'). על חקר המאפיינים של סוגיות וקטעים מאוחרים בתלמוד הבבלי ראה: ש"י פרידמן, 'פרק האשה רבה בבלי', מחקרים ומקורות, א, ירושלים וניו יורק תשל"ח, החל מעמוד 283 (להלן: פרידמן).

⁸ ההבחנה בין קטעים קדומים לפירושים מאוחרים נעשית בעזרת בדיקת מאפיינים שונים, כגון: שפה וסגנון. על כך, ראה בהרחבה במאמרו של פרידמן.

⁹ ראה לעיל הערה מספר 2.

מקום מיוחד תופס עיון בדברי הרמב"ם - בפירוש המשנה, בספר המצוות, בשו"ת הרמב"ם ובעיקר - במשנה תורה. לא בכדי תופס לימוד הרמב"ם נתח חשוב של הלימוד הישיבתי, לאור האתגרים הפרשניים והמשפטיים שהוא מעמיד בפני הלומד.

מבחינתנו חשובה ספרות הגאונים והראשונים לא רק כפירוש לתלמוד, אלא גם כביטוי להשקפות הלכתיות משל עצמם, גם אם השקפות וסברות אלו באות כפירוש לדברי האמוראים. ננסה לדלות מתוך דבריהם את תפיסתם העקרונית, להבין את סברותיהם ואת ההיגיון העומד מאחוריהם, ובכך תיבנה קומה נוספת בהבנת התורה שבעל פה. לעתים, נגלה שמחלוקות בין הראשונים משקפות מחלוקות עקרוניות שכבר ראינו בשכבות השונות של המשנה והתלמוד.

חקירות האחרונים

האחרונים תרמו רבות לבניין מערכת המושגים המשפטית וההלכתית. בחקירותיהם הם לקחו מקורות מן הגמרא ומספרות הראשונים וניסו לברר את המושגים המופשטים ואת המחלוקות העקרוניות. גם כאן האחרונים אינם משמשים רק פרשנים של הגמרא או של הראשונים, אלא הם בעצמם הוגי דעות הלכתיים וברצוננו להבין את תורתם.

מבין כתבי האחרונים נתרכז בעיקר באלו העוסקים בניתוח למדני עקרוני, כגון: קצות החושן, חידושי ר' חיים מבריסק, חידושי ר' שמעון שקופ ואחרים.

ספרות הפסק וספרות השו"ת

השלב האחרון הוא בדיקת ספרות הפסק. בספרות זו, על סוגיה השונים, באה לידי ביטוי השקפת העולם ההלכתית של הפוסקים, הן באופי של קודקס משפטי - כבספרות הפסק - והן בהתייחסות למקרים קונקרטיים - כבספרות השו"ת. זו האחרונה היא רבה ועצומה ומקיפה דורות רבים עד ימינו אנו.¹⁰ בעזרת ספרות הפסק ניתן לחשוף רבדים נוספים של השתלשלות התורה שבעל פה והשפעתה על אורח חייו של עם ישראל עד ימינו אנו.

¹⁰ כיום, בעזרת מאגרי המידע הממוחשבים, באפשרותנו לבדוק בקלות רבה, איזה חלק מתוך סוגייתנו שימש את החכמים בתשובותיהם.

סוף דבר

התורה שבעל פה נמשלת לבניין אדיר ממדים שהתפתח במשך אלפי שנים במקומות רבים ושונים על ידי חכמים ותלמידיהם לאלפים ולרבבות. בניין זה השפיע ועודו משפיע על אורחות חיינו, על השקפת עולמנו ועל חיינו הדתיים. כל דור ודור רואה את הבניין מנקודת מבטו, מן הקומה בה הוא נמצא. מן הקומה הנוכחית, יכולים אנו לראות שחלקים מן הבניין, אף שהם נמצאים על יסודות אחרים, בכל זאת הם תלויים ועומדים בכוחות עצמם. אין בתופעה זו כדי לפגוע בשלמותו, יופיו וחשיבותו של הבניין. ההפך הוא הנכון, ההמשכיות והחידוש השלובים זה בזה יוצרים מבנה רב אנפין, תוסס ומלא חיים. רציפות הלימוד במשך הדורות והחוויה המשותפת ללומדים בכל מקום, אשר בעיונם נוגעים הם בעץ החיים ובעץ הדעת, מעניקים לנו את הכח להמשיך ולבנות בניין זה עדי עד.